

शिक्षणाचे आधारस्तंभ

प्रसंग - व्यवस्थापक, शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांशी हितगूज

दि. ५-२-२००१, स्थळ - श्री. हिरालाल हस्तीमल(जैन ब्रदर्स)पॉलिटेक्निक कॉलेज, चांदवड

चांदवड हे नाशिक जिल्ह्यातील गाव. गावाच्या चारी बाजूंना उंच डोंगर. थोडीशी लोकवस्ती, मुंबई-आग्रा महामार्गावरची २४ तास चालणारी वाहतूक सोडली तर गाव तसे शांत आणि निवांत. थंड वातावरण. शिक्षणासाठी अगदी अनुकूल परिसर. म्हणूनच त्या उपक्रमात श्री. भवरलाल जैन सक्रिय सहभागी होतात. शिक्षणाचे महत्त्व सांगतात, शिक्षकाची कळीची भूमिका समजावतात, बदलत्या वातावरणात व्यवस्थापनशास्त्राची गरज विशद करतात, विद्यार्थ्यांच्या बदलत्या स्वरूपाचे वर्णन करतात आणि शिक्षण संस्थांना आणि समाजाला भविष्याबद्दल सतर्क राहण्याविषयी सुचवतात. भाषणात भाऊंमधील अध्यापकवृत्तीचे प्रांजळ दर्शन घडते.

मित्रहो,

अमेरिका हा देश बलाढ्य आहे, असे आपण मानतो. भारत या आपल्या देशाला आपण महान म्हणून संबोधतो. हिटलरसुद्धा एकेकाळी जर्मनीला जगविजेता देश करण्यासाठी प्रयत्नशील होता. नेपोलियनला आकाश टेंगणे झाले होते. असे म्हणतात की, भारतभूमीत एके काळी सोन्याचा-धूर निघत असे. इतिहासही या गोष्टीला साक्षीदार आहे की, इंग्लंडच्या महासत्तेच्या काळात त्यांच्या राज्यावर सूर्य कधी मावळत नसे. पण या सगळ्याच राष्ट्रांचे गेल्या १००-२०० वर्षात काय झाले? या महान, महा, जगविजेत्यांचे आणि त्यांच्या राष्ट्रांचे काय झाले? काय घडत आहे? याचा अभ्यास आपणा सर्वांनाच सर्वसाधारणपणे आहे.

मित्रहो, ज्या राष्ट्रांचे महात्म्य केवळ अचाट शस्त्रागारावर, सैन्यबळावर किंवा एखाद्या अतिरेकी किंबहुना अंधश्रद्धेच्या विचार-आचार परंपरेवर आधारित असते, जे हिंसेच्या आणि विध्वंसाच्या बळावर उभे असतात, कितीही केले तरी त्यांचे भवितव्य अल्पजीवीच राहाते; चिरस्थायी होऊ शकत नाही.

चिरस्थायी सुखासमाधानासाठी जे राष्ट्र आपल्या निसर्गदत्त देणग्यांचे पालन-पोषण करीत असेल, आपल्या उच्च परंपरांना कालानुरूप परिवर्तनशील ठेवेल, त्यांनाच चिरंतन स्वरूप प्राप्त होण्याची शक्यता असते. हे साधण्यासाठी गरज असते अहिंसक विचारसरणीची, सामंजस्याच्या भावनेची, अपरिगृही वृत्तीची आणि शांततेच्या पुजारीपणाच्या

भूमिकेची-आपल्या संस्कृतीला जोपासून तिला सतत तेवत ठेवण्याची. संस्कृतीला जपायचे असेत तर तिचा पाया शिक्षण असतो. देशाची उंची त्याच्या भौतिक संपत्तीच्या बेरजेवर किंवा ऐहिक सुखसाधनांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून नसते.

देश कशाने मोठा होतो, अबाधित राहतो, विकसित होतो किंवा रसातळाला जातो? देशवासियांच्या विचारांच्या बेरीज-वजाबाकीमुळे! देशाचे तसेच संस्थेचे स्वातंत्र्य कशामुळे टिकते? शिक्षणाच्या प्रगल्भतेमुळे. राष्ट्राची उंची त्या राष्ट्रातील शिक्षणाच्या आणि शिक्षकांच्या नैतिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक उंचीपेक्षा जास्त असू शकत नाही.

आजच्या आपल्या शिक्षणाचे स्वरूप काय? माझ्या दृष्टीने व्यवस्थापन, विद्यार्थी, शिक्षक - या शैक्षणिक त्रिकोणाच्या तीन बाजू. परस्परांना समजून घेण्यासाठी, त्यांच्या विचारांना खोली देण्यासाठी चौथी बाजू म्हणजे समाज.

‘योजकस्त्र दुर्लभः’ असा वाकप्रचार आहे. एखाद्या जवळ संपत्ती असली, उत्पादन साधनसामग्री असली तरी या सर्वाना जोडणारा समन्वयक नसला, तर हे घटक परस्परांजवळ येऊन विशेष काही गाठू शकत नाहीत. म्हणूनच व्यवस्थापनाची गरज असून विविध विचारप्रवाहांच्या लोकांना एकत्रित आणण्यासाठी पालक, विद्यार्थी आणि समाज यांच्याशी समन्वय साधण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रातसुद्धा व्यवस्थापनाची गरज भासते. प्राचीन काळी तर विद्यादान हे एका विशिष्ट वर्गाची जबाबदारी धरली जात असे. ‘गुरु’ भिक्षा मागून सामाजिक दायित्व म्हणून या पवित्र कामासाठी स्वतःला जुंपून घेत असत. आजच्या काळातला शिक्षक हा त्या दृष्टीने गुरु नसून एक व्यावसायिक बनला आहे. त्यामुळे त्याच्या गरजासुद्धा लक्षात घेऊन तो जास्तीत जास्त प्रभावीपणे विद्यार्थ्यांना कसे शिक्षित तसेच संस्कारित करू शकेल याबद्दल काळजी घेण्यासाठीही व्यवस्थापनाची आवश्यकता आहे. व्यवस्थापन मग ते खाजगी क्षेत्रात असो की शासकीय असो.

भूतकाळात शिक्षणक्षेत्रात व्यवस्थापनाचे महत्त्व आणि भूमिका फार मोठी नव्हती. पण भविष्यात मात्र ती निर्णायक ठरणार आहे. संस्थाचालकांनी संस्थेच्या प्रांगणाबाहेर जाऊन शिक्षकांना, विद्यार्थ्यांना, पालकांना कार्यप्रवण केले पाहिजे. त्यांची बांधिलकी वाढविली पाहिजे. त्यात त्यांची मदत प्राचार्य, मुख्याध्यापक अशा प्रशासकीय वर्गाने करणे अनिवार्य आहे. येणाऱ्या काळात गुणवत्तेशिवाय भविष्य नाही. आजपर्यंत व्यवस्थापनाची भूमिका एकतर फार मर्यादित (आज्ञा आणि नियंत्रण) किंवा नकारार्थी (म्हणजे कमीत कमी खर्चात जास्तीत जास्त फायदा) अशी होती. परंतु यापुढे त्यांची भूमिका समन्वयकाची, संशोधकाची

आणि गुणवत्तेला सतत प्रेरणा देणाऱ्याची असेल. पूर्वी शेती, जमीन-जुमला, सोने-नाणे यांनाच फक्त संपत्ती समजण्यात येत असे. परंतु नंतरच्या काळात शिक्षणालासुद्धा संपत्तीचा दर्जा मिळाला. आज तर खऱ्या अर्थाने शिक्षण हीच खरी संपत्ती आहे. म्हणून प्रत्येक विद्यार्थ्याला सुशिक्षित आणि सुसंस्कृत केल्याशिवाय समाजाचा किंवा देशाचा विकास होऊ शकत नाही. विद्यार्थी असतील तरच व्यवस्थापनाची गरज आहे, शिक्षकांची गरज आहे. विद्यार्थी हे शैक्षणिक प्रयोजनाचे पायाभूत अंग आहे.

आजचा आणि उद्याचा विद्यार्थी जिज्ञासू असेल, अभ्यासू असेल, शोधक वृत्तीचा असेल, स्वतंत्र असेल. तो बुद्धीचा वापर करण्यास उत्सुक असेल. मागण्या करणारा असेल. त्याची सहनशीलता पूर्वीसारखी नसेल. अंधश्रद्धा तर सोडाच. त्याच्याजवळ श्रद्धासुद्धा सीमित प्रमाणातच असेल. त्याला सांभाळणे दिवसेंदिवस शिक्षकांसाठी आणि शिक्षणसंस्था चालकांसाठी कठीण होत जाणार आहे.

शिक्षक हे विद्यार्थ्यांसाठी आदर्शवत असतात. आईनंतर शिक्षकानेच विद्यार्थ्यांना घडविण्याची भूमिका स्वीकारायला हवी. संबंध शैक्षणिक जीवनाचा शिक्षक हा आत्मा आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

आपल्या संस्कृतीत शिक्षकाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. गुरुला साक्षात परब्रह्म म्हटलेले आहे. त्याहीपुढे जाऊन कबीरांनी गुरु आणि ईश्वरामध्ये गुरुंना जास्त मोठे स्थान दिले आहे. परंतु शिक्षणाच्या साधनाच्या उपलब्धतेची गती, संख्या तसेच गुणवत्ता जेवढ्या प्रमाणात वाढेल त्या प्रमाणात शिक्षकांची गरज, शक्ती आणि परिणामकारकता कमी होईल, त्याचा आपण विचार केला पाहिजे. परंतु विद्यार्थ्यांना संस्कारक्षम करण्यासाठी, त्यांचे भाषेवर प्रभुत्व येण्यासाठी, त्यांना आत्मसंशोधन करणे शिकविण्यासाठी, मात्र शिक्षकांची आवश्यकता दिवसेंदिवस वाढत राहिल. थोडक्यात, चारित्र्य घडविण्यासाठी, प्रेरणादायी होण्यासाठी, आदर्शवत् होण्यासाठी शिक्षकाला पर्याय नाही. यापुढे सहनशीलता, व्यावसायिक आणि संस्थात्मक निष्ठा, गुणवत्ता तसेच बांधिलकी यांचे म्हणजेच व्यक्तिमत्त्वाचे महत्त्व आजच्या विद्यार्थ्यांच्या जीवनात अनन्यसाधारण राहणार आहे. शिक्षकांनी बोलतात तसे वागले पाहिजे आणि वागतात तसे बोलले पाहिजे. भाषा निपुणता, आकलनशक्ती हे तर किमान कौशल्य म्हणावयास हवे.

तथापि, केवळ व्यवस्थापन, विद्यार्थी आणि शिक्षक हे एखाद्या पोकळीमय वातावरणात राहून विशेष काही साध्य करू शकतील अशी सभोवतालची परिस्थिती आता नाही. सामाजिक

स्वरूपाला, परिस्थितीला आणि नित्यव्यवहार आणि नीतिधर्माला धरूनच शिक्षणाची जडणघडण झाली पाहिजे. म्हणून मी समाजाला शिक्षणाचे चौथे अंग संबोधले आहे.

समाजात ओघाने पालकांचा समावेश आहे. शिक्षकाने शाळेत जे काही शिकविले असेल, जसे काही मार्गदर्शन केले असेल त्याच्या विपरीत कुटुंबात किंवा समाजात विद्यार्थ्याला वस्तुस्थिती आढळली तर त्याच्या मनात एक प्रकारचे द्वंद्व सुरु होऊन तो संभ्रमात पडेल. तद्गतच विद्यार्थ्याला आपण समाजापासून पूर्णपणे वेगळे ठेवून केवळ कौशल्य तसेच पुस्तकी ज्ञान दिले तर तो जेव्हा समाजात येऊन आपल्या व्यावसायिक आणि दैनंदिन जीवनाची सुरुवात करेल त्या वेळी तो जणू काही एका नवीन जगतात आला आहे, असा भ्रम त्याच्या मनात निर्माण होऊन तो गोंधळेल. आपण इथे नवखे आहोत, आपली इथे काहीच ओळख नाही आणि त्यामुळे आपण इथे काही योगदानही देऊ शकणार नाही, एवढेच नव्हे. तर, आपली या समाजात वावरण्यासाठी मूळ लायकीच नाही असाही एक निराशावादी दृष्टिकोन आणि न्यूनगंड त्याच्या ठायी निर्माण होण्याची शक्यता आहे. या कारणासाठीच शिक्षकांनी, व्यवस्थापकांनी नेहमीच स्वतःला वास्तवाशी आणि समाजाशी एकरूप होऊन परस्परात सहकार्य करण्याची आत्यंतिक गरज असते. सामाजिक जाणिवेशी आणि बांधिलकीशी फारकत असलेले शिक्षण तरी काय कामाचे? सामाजिक समस्यांचे निराकरण न करणाऱ्या शिक्षणाला शिक्षण तरी कसे म्हणावे?

इतर संस्था आणि शैक्षणिक संस्था यामधील मूलभूत फरक काय? इतर संस्था वर्तमानकाळाशी जास्तीत जास्त संबंध जोडून असतात. परंतु शैक्षणिक संस्था भविष्यकाळाला वाहिलेल्या असतात. आपण 'शिक्षक' जरी वर्तमानकाळात वावरत असलो, तरी विद्यार्थी मात्र उद्याचे शिल्पकार असतात. म्हणूनच उद्याच्या शैक्षणिक संस्थांचे स्वरूप समजण्यासाठी आणि घडविण्यासाठी दूरदृष्टीची आवश्यकता असते. भविष्याचा वेध घेण्यासाठी शैक्षणिक संस्थेला परिवर्तनशीलच राहावे लागते. या पार्श्वभूमीवर विचार केला, तर आपल्या संस्थेसाठी आपण दूरदृष्टी आणि ध्येयसूत्रे बनविली पाहिजेत.

आजच्या विशिष्ट परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी शिक्षणक्षेत्रात वर उल्लेखिलेल्या चारही घटकांनी आपापली भूमिका अत्यंत डोळसपणे निभावल्याशिवाय उद्याच्या पिढीला आपण फार काही देऊ शकू असे वाटत नाही, म्हणून या चारही घटकांनी परस्परांबद्दल आदर बाळगणे आवश्यक आहे तसेच परस्परांच्या भूमिकेबद्दल सामंजस्याच्या भावनेतून वावरायला शिकले, तर आपला देश खऱ्या अर्थाने 'महान' होऊ शकेल आणि तसा चिरंतन

काळासाठी एकसंध राहूही शकेल. आपण सर्व मिळून तसा प्रयत्न करु या, एवढेच या शुभप्रसंगी व्यक्त करून मी थांबतो.

जय हिंद, जय महाराष्ट्र!